

en jongens op de foto's voor. De meisjes worden afgebeeld aan het werk, zittend aan werktafels, of staand achter een machine. Aan de orde komen situaties in bedrijven als de Koninklijke Stearine kaarsenfabriek in Gouda, Jutespinnerij Ter Horst in Rijssen of de Enveloppenfabriek Bontamps in Venlo om er een paar te noemen. Wat opvalt, is de centrale plaats die de mens inneemt. Over het algemeen zien de werkplaatsen er behoorlijk uit, alleen een overzichtsfoto van de Dutch Straw Works in Helmond waar zo'n 40 mensen in een stoffige ruimte werken, doet vermoeden dat er in 1919 nog veel aan de arbeidsomstandigheden zou kunnen verbeteren. Maar de serie is duidelijk niet gemaakt om fysieke misstanden aan de orde te stellen. De initiatiefnemers van de Haagse tentoonstelling wilden de aandacht vestigen op de problemen van kinderen van dertien jaar en ouder die na hun lagere school aan het werk moesten en wat dat betekende voor hun verdere opvoeding.

Het boek levert ook een aantal vragen op. In zijn inleiding begint Rooseboom een paragraaf met de uitroep 'Leve de context!' (p. 16). Maar dat is nu juist wat er behoorlijk bij de foto's ontbreekt. Zelfs de originele bijschriften bij de tentoonstelling uit 1919 zijn niet volledig meegegeven. Een iets uitgebreider onderzoek naar de geschiedenis van fotografie bij de Arbeidsinspectie en Filarski's rol daarin was ook op zijn plaats geweest. Nu worden er net te vaak woorden als 'het is daarom denkbaar' of 'voor zover we weten' (p. 21) gebruikt.

Een laatste punt aangaande de context betreft de collectie. Zoals gezegd gaat het om foto's die in 1998 van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zijn overgedragen aan het Nationaal Archief. De collectie beslaat de periode 1900-1950. En... bestaat uit 4.000 stuks. Mij lijkt een gemiddelde productie van 80 foto's per jaar voor een dienst als de Arbeidsinspectie niet erg veel. De vraag dringt zich op: wat is er met de rest gebeurd?

Huub Sanders

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht: Levend Verleden Utrecht, 2008)
1110 p. ISBN 978-90-902269-1-0.

Bogaers heeft meer dan twintig jaar aan dit boek gewerkt en promoveerde erop bij Willem Frijhoff. Aan het boek, dat 1110 pagina's in totaal telt, ligt heel veel bronnenonderzoek ten grondslag en er is veel literatuur in verwerkt. De kennis van Bogaers over haar onderwerp is zeer groot en het boek presenteert een karrenvracht aan gegevens, voor een groot deel nieuwe. Bogaers zegt in haar inleiding dat delen van het boek ook zelfstandig te lezen zijn. Dat klopt, maar het nadeel is dat er sprake is van enige overlap tussen de hoofdstukken. Een deel van de illustraties staat dubbel in het boek, sommige zelfs driedubbel.

Het boek heeft geen centrale vraagstelling en geen theoretisch kader. De noodzaak voor het werken met een theorie wordt door de auteur nadrukkelijk ontkend (p. 15). Veel van de hoofdstukken (maar niet allemaal) hebben wel een eigen vraagstelling, een beschrijving van bronnen en een historiografische paragraaf. Omdat die structuur niet voor alle hoofdstukken geldt, heeft het boek een enigszins verbrokkeld karakter. Het boek bestaat uit twintig hoofdstukken waarin tien deelonderwerpen worden behandeld, die gegroepeerd zijn in vier delen. Tussenhoofdstukken, die een samen-

vatting per deel geven, zijn waarschijnlijk bedoeld om het boek meer samenhang te geven, maar de auteur slaagt niet geheel in die opzet. Verder blijft onduidelijk waarom deze tien deelonderwerpen zijn gekozen en niet andere.

Het boek heeft een driedubbele insteek. Ten eerste wil Bogaers verklaren hoe de verschuiving van het collectieve, dat vooral uitdrukking vond op buurtniveau, naar het individuele, gericht op distinctie, invloed had op de perceptie van het zielenheil. Wilde de middeleeuwse Utrechtse bevolking door broedersschappen en andere verenigingen, door armenzorg, altaren en dodenmissen het eigen zielenheil veilig stellen? Het is een vraag die moeilijk te beantwoorden is en hij wordt in het boek uiteindelijk ook niet beantwoord. Volgens Bogaers kwamen de activiteiten voort uit een saamhorigheidsgevoel, maar ook (en steeds meer) vanuit een behoefte zich te onderscheiden. Niet helemaal duidelijk wordt, waarom die saamhorigheid (in kleiner of groter verband) niet gemotiveerd kon zijn door een zorg om het eigen zielenheil.

Aan het boek ligt de veronderstelling ten grondslag dat er in de middeleeuwen niet eeuwenlang een angst voor de dood zou kunnen hebben bestaan. Bogaers stelt dat het mensdom niet eeuwenlang in angst kan hebben geleefd, maar het is niet duidelijk waarom niet. Het boek laat zien dat de sterfte groot was en de dood nadrukkelijk aanwezig, en dat mensen zich bewust waren van hun sterfelijkheid. De veronderstellingen omtrent eeuwen van angst worden gekoppeld aan de tweede insteek die het boek richting geeft: heeft de katholieke kerk de Reformatie over zichzelf afgeroepen, zoals oude schoolboeken en standaardwerken suggereren? En is ons beeld van de Donkere Middeleeuwen aan een herziening toe? Ja, zegt Bogaers, als antwoord op die laatste vraag aan het begin van het boek. In de conclusie richt Bogaers zich op een correctie van het beeld zoals dat is geschetst door Huizinga in 1919. Huizinga zag, volgens Bogaers, niet de rationaliteit van de laatmiddeleeuwse samenleving en daarom hebben hij en anderen het katholicisme irrationeel genoemd. Dat beeld is echter al door latere auteurs, waarnaar Bogaers verwijst, gecorrigeerd. In de conclusie komen die auteurs en hun ideeën niet terug en gaat het slechts om een correctie van het beeld zoals geschetst door Huizinga. De vraag of de katholieken de Reformatie over zichzelf hebben afgeroepen wordt door Bogaers niet in dit boek beantwoord. De bedoeling is om in een volgend boek alle punten te weerleggen die de katholieke kerk in het reformatiedebat ten laste zijn gelegd. Dit boek is een opmaat daarvoor en wil laten zien dat het katholicisme niet irrationeel was, maar dat de gelovigen tegelijkertijd evenmin berekenend waren. Het geloof was ook niet star; er waren mogelijkheden voor veranderingen binnen het geloof.

Als derde insteek is er het debat over elite- versus volkscultuur. Bogaers stelt dat we op basis van dit onderzoek niks over het volk weten, maar het is onwaarschijnlijk dat er bij hen iets anders leefde dan bij de elite. Arm en rijk ontmoetten elkaar immers regelmatig. Dat is waar, maar het geldt ook voor latere tijdvakken toen arm en rijk nog steeds bij elkaar om de hoek woonden en met elkaar in de kerk zaten, maar er in ieder geval wel sprake was van gescheiden culturen. De auteur meent dat afwezigheid van tekenen van onvrede tot zestiende eeuw een indicatie is voor het ontbreken van gescheiden culturen. Dat klinkt niet sterk. Gescheiden culturen hoeven niet tot conflicten te leiden. Ze kunnen ook leiden tot perfecte harmonie.

Ondanks deze kritiek is het een winst dat het boek er is en dat werk van jaren nu beschikbaar is voor een breed publiek.